

Jászi Éva

„GYÖNGYSZEM AZ ÉKSZERDOBOZBAN” – PEDAGÓGUSHANGOK AZ EGYÜTTNEVELÉSRŐL

Az utóbbi évtizedben az egyik leginkább vitatott oktatási kérdés hazánkban is a sajátos nevelési igényű tanulók oktatásával kapcsolatos dilemma. Ennek középpontjában ma már nem az a kérdés áll, hogy szegregáltan vagy integráltan oktassuk a sajátos nevelési igényű tanulókat, hanem az, hogy hogyan tegyük mindezt. Az integrációs gondolat hívei szerint az ép és fogyatékos gyermekek iskolai együttnevelése előfeltétele a fogyatékos emberek komplex társadalmi integrációjának.

Az együttnevelés jogi feltételei megteremtődtek, a folyamat kétségtelenül elindult és az integrációs hullám „cunami módjára” söpört végig az oktatás minden területén, állásfoglalásra készítette a pedagógiai gyakorlat minden szereplőjét. A törvény biztosította feltételeknek a napi gyakorlatban, az egyes intézményekben való megjelenése meglehetősen lassan, és igen eltérő módon zajlik. A fizikai akadálymentesítés néhol látványos, máshol kevésbé látványos módon zajlik, de vajon hol tartunk napjainkban a pedagógusok gondolkodásában, a „fejekben történő akadálymentesítés” terén?

Kutatási előzmények

Hazai és nemzetközi kutatások sora foglalkozott azzal, hogy az együttnevelés résztvevői milyen módon élik meg ezeket a változásokat. A téma szakirodalmát időrendben áttekintve, kirajzolódik előttünk, hogy mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban a kutatók több szempontból is vizsgálták az együttnevelés kérdéseit: elméleti megközelítésekkel éppúgy találkozhatunk, mint a már működő gyakorlatot bemutató helyzetjelentésekkel, az aktuális oktatáspolitikai intézkedések leírásával és annak fogadtatását-megvalósulását ismertető tanulmányokkal, valamint a pedagógusi attitűd feltárását célzó kutatásokkal egyaránt.

A magyarországi helyzettel az ezredforduló környékén elsősorban Csányi Yvonne és munkatársainak publikációiból ismerkedhetünk meg. Az eltelt évtizedekben vizsgálták a leendő tanítók és a már pályán lévők attitűdjét az integrá-

ció témájában, (*Réti – Csányi, 1997*) s a pedagógus társadalom hozzáállását az integrációhoz negatívnak ítélték meg.

Papp Gabriella 2001-es kutatásából, mely a tanulásban akadályozott tanulók általános iskolai integrációját vizsgálta, az derült ki, hogy a pedagógusok még felkészületlenek a feladatra. Véleménye szerint a helyzeten elsősorban az javítana, ha nem csupán a továbbképzések köre bővülne, hanem az alapképzésben kapna kiemelt helyet az együttnevelésre való felkészítés (*Papp, 2004*).

A 2001/2002-es tanévben 200 fős mintával végzett saját kérdőíves kutatásom eredményei is azt mutatták, hogy mind a végzős tanár szakos hallgatók, mind a gyakorló pedagógusok alapvetően elutasítóak az együttneveléssel kapcsolatban. Ismereteik a témában nagyon felszínesek, s ebből is adódóan, alkalmatlannak tartják magukat erre a feladatra.

A későbbiekben a témát érintő kutatások elsősorban a nemzetközi és hazai helyzetkép bemutatására törekedtek. A publikációkból nyomon követhető a magyarországi óvodákban és többségi iskolákban ellátott fogyatékos gyermekek létszámának változása, mely alapján a fogyatékosnak minősített gyermekek mintegy fele már integrált körülmények között nevelődik (*Csányi, 2001*).

Ugyanakkor, más vizsgálatok szerint, az együttnevelésben részt vevő pedagógusoknak csak kevesebb, mint 5%-a rendelkezik szakirányú képesítéssel (*Salné – Kőpatakiné, 2001*). A kutatások rámutattak arra, hogy Magyarországon is felértékelődtek azok az oktatásszervezési módok, amelyek a sajátos nevelési igényű gyermekek befogadására és ezzel az esélykülönbségek csökkentésére törekedtek. Ennek azért is nagy a jelentősége, mert hazánkban a speciális oktatásba beiskolázott tanulók száma más országokéhoz hasonlítva kiemelkedően magas (*Halász – Lannert, 2003, 366*).

Jelentős számú kutatás irányult a nemzetközi és hazai helyzetkép bemutatására (*Réthyne, 2002; Katz - Mirenda, 2002*).

Az OECD által közzétett adatok is bemutatták az érintett tanulók létszámának változásait, a finanszírozás kérdéseit, a tárgyi és személyi feltételek meglétének mértékét, s ugyanezekről a tényezőkről hazai körülmények között is képet kaphatunk (*Schüttler, 2004; Fatalin, 2004; Metzger, 2004; Vargáné, 2005; Vargáné, 2006; Csányi, 2007; Kőpatakiné, 2007*).

A gyógypedagógusok integráció irányában tanúsított elutasító magatartásáról számolt be Balázs János és Bass László vizsgálata (*Balázs - Bass, 2005*).

A hazai kutatók egyes régiókban is megvizsgálták az együttnevelés helyzetét (*Kőpatakiné, 2007*).

Az Európai Ügynökség a Sajátos Nevelési Igényű Tanulók Oktatásának Fejlesztésért több évben is több országra kiterjedő, összefoglaló jelentéseket adott ki az együttnevelés helyzetéről az alsó és középfokú oktatásban (/1, 2003; /2, 2005; /3, 2006).

Az utóbbi években egyre nagyobb számban jelentek meg olyan kutatási eredmények, amelyek nem csupán a szereplők helyzetét, hanem az együttneve-

léssel kapcsolatos véleményét is feltárták. A pedagógusok együttnevelés iránti attitűdjét kérdőíves módszerrel vizsgálva a kutatók összefüggéseket véltek felfedezni a pedagógusok támogató illetve elutasító magatartása és az iskolafokozatok között. Eszerint az iskolafokozatok között felfelé haladva egyre gyengülő befogadói attitűddel találkozhatunk. A pedagógusok jelentős része alulinformálnak tartotta magát az együttnevelés kérdéseit illetően (Némethné, 2007; Kalyva és munkatársai 2007; Fischer, 2009; Némethné, 2009).

Több vizsgálat élénk tárta egy-egy intézményhez kapcsolódóan, az általuk sikeresnek ítélt, kedvezően megvalósult integrációs gyakorlatot. A kutatásokból képet kaphattunk a tárgyi és személyi feltételek milyenségéről, a tanulói összetétel változásairól, a megvalósítás során felmerülő nehézségekről is (Gergely, 2004; Farkasné, 2006; Brooks, 2006; Némethné és munkatársai, 2008; Kőpatakiné, 2009; Györkéné, 2009; Nupszlné, 2010). A vizsgálatok fókuszába egyre több tényező került: intézmények, fenntartók, szülők, érintett gyerekek és fiatalok (Somorjai, 2008; Perlusz, 2008; Alt, 2008; Majoros, 2009). Angol nyelven megjelent publikációkban a fenti szereplőkön túl találkozhatunk a pedagógusok munkáját segítő hálózat szerepét vizsgáló kutatásokkal is (Valeo, 2008).

A vizsgálatok kiterjedtek a középfokú oktatásra és felsőoktatásra is (Kőpatakiné, - Mayer és Singer, 2007, Takács, 2008). Ez utóbbiak megszólaltatták a fogyatékos fiatalokat is, felmérve azt, hogyan értékelik saját integrálódásuk mértékét, milyen problémákkal szembesültek a többségi intézményekben.

Pedagógushangok az együttnevelésről – egy kutatás részletei

Saját vizsgálatom középpontjában az együttnevelés kulcsfigurája, a pedagógus állt. Célom az volt, hogy megismerjem a pedagógusok viszonyulását az együttneveléshez, megismerjem azt, hogyan ítélik meg saját tudásukat, hiszen az integrált oktatásról szóló ismeretek és az ehhez kapcsolódó vélemények fontos mutatói a pedagógusok együttnevelési hajlandóságának, feltételei a sikeres megvalósításnak. A kutatás létrejöttét a napi pedagógiai gyakorlatban felmerülő és megoldásra váró problémák összegyűjtésére és leírására irányuló szándék vezette, valamint az, hogy feltárjam, hogyan reprezentálódik a pedagógusok körében az együttnevelés során felmerülő problémák sokasága. A fókuszban tehát a pedagógusok kikérdezése, szóra bírása állt. Vizsgáltam megnyilatkozásait abból a célból, hogy az őket érintő kérdésekből, nehézségekből, problémákból, sikerekből és örömeiből kirajzolódjék egy jellegzetes, általánosnak tekinthető kép.

A kutatás során választ kerestem a következő kérdésekre:

- Mi a véleményük a pedagógusoknak az ép és fogyatékos gyermekek együttneveléséről, hogyan értékelik az együttnevelés saját gyakorlatukban történő megvalósulásának lehetőségeit?

- Hogyan ítélik meg a pedagógusok különböző rétegei az együttneveléshez szükséges tudásukat, s ezeket az ismereteket mennyire tartják alkalmazhatónak?
- Vannak-e különbségek a pedagógusvélemények között végzettségük, beosztásuk és a pályán eltöltött idő alapján, s ezek megjelennek-e a felmerülő problémák mértékében és azok jellegében?
- Mivel az ép és fogyatékos gyermekek együttes oktatása egyre inkább terjed hazánkban is, kíváncsi voltam arra, hogy a pedagógusok mennyire elégedettek a kialakult feltételrendszerrel, milyen segítséget várnak mindennapos gyakorlatukban az együttnevelés megvalósításához, a felmerülő kérdések megoldásához?
- Azonosíthatóak-e ilyen módon jellegzetes, a pedagógusokra az együttnevelésben általánosan jellemző nehézségek, azok áthidalására vannak-e az érintetteknek javaslataik?
- Vizsgálódásom kiemelt célja fényt deríteni arra, hogy az együttnevelés felvállalásakor a döntésükben, illetve annak megvalósítása során gyakorlatukban, befolyásolja-e a pedagógusokat a tanuló fogyatékoságának típusa? Tapasztalható-e valamiféle ellenérzés valamelyik fogyatékosággal szemben, amennyiben igen, erre milyen magyarázattal szolgálnak?
- Választ vártam arra a kérdésre, hogy a pedagógusok mennyire nyitottak az együttnevelés irányában, hogyan ítélik meg alkalmasságukat erre a feladatra, s az esetleges alkalmatlanságukat mivel indokolják?
- A kutatás során érdekelt az is, hogy a pedagógusoknak vannak-e az együttnevelés terén tapasztalatai, ha igen, milyen forrásból származó tapasztalatokkal rendelkeznek, s ezek kedvező vagy kedvezőtlen jellegűek?

Kutatási módszerként, a viszonylag személytelen kérdőíves kikérdezés helyett, a személyes interakciókra is bőven lehetőséget biztosító interjú egyik alapváltozatát, a szóbeli kikérdezés módszerét választottam. Az interjúk a kikérdezettek száma szerint egyéniek voltak, sajátosságuk szerint pedig strukturált interjúk

450 félig strukturált interjút készítettem pedagógusokkal, de feldolgozásra és további elemzésre csak 430 interjú bizonyult alkalmasnak.

Az interjú alanyai esetében részben volt irányított a kiválasztás: a résztvevőket személyes ismeretségen alapuló, kényelmi szempontokat is figyelembe vevő mintavétellel választottam ki, de a mintavételnél nem törekedtem csak az életkor, vagy csak a beosztás, a végzettség vagy a pályán eltöltött idő alapján történő kiválasztásra. Ennek célja az volt, hogy ne bizonyos szempontokhoz kötötten csomósodjanak a problémák, hanem lehetőség szerint a pedagógusokat összességében érintő kérdések juthassanak a felszínre. Ezen szempontok alapján az interjúk alanyainak kiválasztásakor csupán azt tartottam fontosnak, hogy az in-

terjú alanya pedagógus munkakörben dolgozzon, szívesen nyilatkozzon és legyen mondanivalója a témával kapcsolatban.

Nem kötöttem továbbá településhez vagy régióhoz sem a résztvevők merítését, de a legváltozatosabb kép kialakítására törekedtünk, ami a válaszadók lakóhelye alapján kirajzolódhatott.

A kutatás egyik újszerűsége abban áll, hogy az interjúk során teret engedtem annak, hogy a pedagógusok véleményüket „kendőzetlenül” tárják fel, mert fontosnak tartottam azt, hogy az együttnevelésről alkotott nézeteiket, az ezzel kapcsolatosan felmerülő problémákat saját megfogalmazásban, saját szavaikkal mondják el, ellentétben, a témában eddig végzett kérdőíves kutatásokkal. A kutatás további nívuma, hogy azonos mérőeszközzel mérve, a hazai iskolarendszer teljes vertikumát felöleli, a témával kapcsolatban az oktatás minden szintjén tevékenykedő pedagógus véleményére kíváncsi voltam az óvodától a felsőoktatásig.

A kutatásban főként kvalitatív, és részben kvantitatív kutatási metodikát alkalmaztam, de elsősorban nem a számszerűsége, hanem az adatok mögötti összefüggések feltárására és bemutatására törekedtem. Az interjúk elemzésekor a válaszokból egyes szövegelemek előfordulásának gyakoriságát és a szövegből kiemelhető kategóriaegységek tartalmát együttesen térképeztem fel. Az írásban rögzített interjúkat többször elolvasva, a szöveggel való ismerkedés után az adatfeldolgozás az SPSS Statistics 17.0 statisztikai programmal történt. A szövegek tartalmát figyelembe véve hoztam létre az egyes témakörökhöz/kérdésekhez kapcsolódóan a leggyakrabban előforduló különböző kategóriákat. A keresztábra elemzések alkalmával a változók közötti összefüggések vizsgálatára Chi-négyzet próbát alkalmaztam.

A lejegyzett interjúk a további azonosíthatóság miatt sorszámot kaptak, a válaszadók neve sehol nem jelent meg, az interjúkból dőlt betűkkel kiemelt idézetek után a válaszadó sorszáma zárójelben szerepel.

Az interjúk alanyait földrajzilag behatárolva, a Dunát választóvonalnak tekintve, lakóhelyük szerint 3 régióra osztottam szét. A legtöbb megkérdezett pedagógus a tiszántúli régióban él (53,5%), elsősorban Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben. Mivel a kikérdezés minden esetben személyesen történt, ezért a megközelíthetőség is szempont volt a mintavételnél, ennek tulajdonítható, hogy az Egerhez közelebbi területeken valamivel több interjút rögzítettem. A dunántúli interjúalanyok (14,9%) nagyobb része a Budapest környéki agglomerációban, illetve Fejér és Veszprém megyékben él, Budapesten lakik a minta 31,6%-a. (1. táblázat)

Régió	Esetszám (fő)	Arány (%)
Budapest	136	31,6
Tiszántúl	230	53,5
Dunántúl	64	14,9
Total	430	100,0

1. táblázat: A minta régiók szerinti eloszlása

A pedagógusokat koruk alapján kategóriákba soroltam. A „pályakezdők” kategóriába a 20-tól 29 éves pedagógusok, a „harmincasok” kategóriába a 30-tól 39 éves korú, a „negyvenesek” kategóriába a 40-től 49 éves korú, a „nyugdíj közeli” kategóriába az 50 éves és ennél idősebb pedagógusok kerültek. A minta nagyobb részét a pályán már kellő szaktudással és gyakorlattal is rendelkező „negyvenesek” korosztályához tartozó pedagógusok alkották (34,9%), illetve a „harmincasok” (27,9%), akiknél szintén feltételezhető már kellő pedagógiai tapasztalat akár az együttneveléssel kapcsolatban is. A pályakezdők és a nyugdíj közeli aránya a mintában megközelítően azonos, 16% illetve 14,9%. A megkérdezettek között a legfiatalabb pedagógus 22 éves, a legidősebb 75 éves, az átlag életkor 41 év volt. (2. táblázat)

A válaszadó kora	Esetszám (fő)	Arány (%)
pályakezdők	69	16,0
harmincasok	120	27,9
negyvenesek	150	34,9
nyugdíj közeli	64	14,9
Total	403	93,7
hiányzó adat	27	6,3
Total	430	100,0

2. táblázat: A minta életkor szerinti eloszlása

A megkérdezett pedagógusok nemek szerinti megoszlása a pályán is tapasztalható arányokat mutatta, a női interjúalanyok száma túlreprezentált, kb. ötszöröse a férfiakénak. (3. táblázat)

Neme	Esetszám (fő)	Arány (%)
férfi	71	16,5
nő	359	83,5
Total	430	100,0

3. táblázat: A minta nemek szerinti eloszlása

A férfi pedagógusok többsége tanárként, ill. vezetőként dolgozik, a nők nagyobb része tanári beosztásban volt. Nők a fejlesztő pedagógusok, ill. az egyéb

kategóriába soroltak, akik óvodapedagógusok, kollégiumi nevelők pszichológusok. (4. táblázat)

A válaszadó neme	Beosztás						Total
	tanár	tanító	napközis	vezető	fejlesztő	egyéb	
férfi	54	2	1	6	2	6	71
nő	157	96	17	30	15	44	359
Total	211	98	18	36	17	50	430

4. táblázat: A minta eloszlása a beosztás és a nemek összefüggésében

Fontosnak tartottam azt is felmérni, hogy a megkérdezettek az oktatási rendszer melyik szintjén dolgoznak, milyen korosztállyal foglalkoznak, milyen iskolafokon tanítanak. Az adatfeldolgozás során a kategóriák kialakításakor az ISCED¹ szintjeit vettem figyelembe, de ennek jelölési rendszerét nem alkalmaztam. Eszerint, a mintában jelentős eltérést nem találtam az alsó tagozatban tanító (28,6%), a felső tagozatban tanító (34,7%) és a középiskolákban oktató (21,6%) tanárok számát illetően. Ez utóbbi kategóriában megközelítően azonos számban voltak jelen a szakképzésben (n=53) és gimnáziumban (n=40) oktató tanárok. Ez a fajta véletlenszerű elrendeződés az arányai miatt arra is lehetőséget ad, hogy megállapításaim a pedagógusok széles körére vonatkozóan érvényesek legyenek. (5. táblázat)

Hol tanít/dolgozik	Esetszám (fő)	Arány (%)
alsó tagozat	123	28,6
felső tagozat	149	34,7
szakképzés	53	12,3
gimnázium	40	9,3
szakszolgálat	7	1,6
óvoda	36	8,4
egyéb	22	5,1
Total	430	100,0

5. táblázat: A minta iskolafokok szerinti eloszlása

A kutatás eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

- A pedagógusok *nem rendelkeznek az együttneveléshez elegendő ismeretekkel*, mert tanári képzettségük megszerzésével egy időben csak kismértékben, vagy egyáltalán nem sajátítottak el olyan tudást, amely biztonságot adna nekik a gyakorlatban történő megvalósításhoz. Az interjúkból jól körvonalazódott, hogy a szükséges tudás, elsősorban a fogyatékos gyermekek problémáinak felismerését, a speciális eszközök használatát,

¹ International Standard Classification of Education = Az Oktatás Egységes Nemzetközi Osztályozási Rendszere

módszertani eljárásokat, a felmerülő konfliktushelyzetek sikeres megoldásához szükséges készségek birtoklását jelenti számukra. Kutatásom arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az alapképzések hiányosságait pótolni szándékozó továbbképzések sem javítottak jelentősen a helyzeten. A pedagógusok ilyen formában, kellő előzetes szakmai megalapozottság nélkül, csupán az együttnevelés egyes részterületeiről kaptak információkat, amely a napi pedagógiai gyakorlat szintjén nem mindig bizonyult alkalmazhatónak. Tovább nehezíti a helyzetet az, hogy az iskolák többségében csak egyes pedagógusok rendelkeznek ilyen jellegű speciális tudással, ami ugyan felkelti a többi pedagógus érdeklődését, de arra nem bizonyul elegendőnek, hogy az évtizedeken át elfogadott, a szegregált oktatást evidensként tekintő szemléletüket jelentősen megváltoztassa. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy a pedagógusok saját tudásukat és gyakorlati tapasztalataikat nem tartják elegendőnek, emiatt egy részük bizonytalan, vagy elutasító az együttneveléssel kapcsolatban. Az elutasítás háttérében felfedezhető a változástól való félelmük is. Emiatt minden újdonságnak számító megoldást hátrítani igyekeznek, hivatkozva a fentiekben túl, a megnövekedett terheikre és tűrőképességük határaitra.

- *Az együttnevelésről a pedagógusok többsége alapvetően támogatóan nyilatkozik*, de annak ellenére, hogy elméletben egyetértenek az oktatás ilyen módon történő megszervezésével, a megvalósítással kapcsolatban félelmeik és fenntartásaik vannak. Ezek forrása elsősorban a tanulók közötti különbségek, és az ebből adódó differenciálás értelmezésében keresendő.
- *A pedagógusok az együttnevelés elterjedésének több akadályát is látják*. Tanulmányaik nem készítették fel erre őket, az alkalmazást pedig nem csupán szemléletük, hanem a magas osztálylétszámok is akadályozzák. A tárgyi feltételek és a szükséges akadálymentesítés hiányosságai mellett elsősorban a szakmai hiányosságokat említik. Ez jelenti egyrészt a témában való saját képzetlenségüket, másrészt a segítő szakemberek hiányát is. A gyógypedagógusokkal való együttműködés formáit többnyire a tanácsadásra, a problémák azonnali megoldására és a fogyatékos tanulók elkülönítetten zajló, egyéni fejlesztésére szűkítik le. A szorosabb, akár állandó együttlétet követelő kéttanáros modell még nem elég ismert körükben, ezért érthető módon elzárkóznak annak alkalmazásától.
- Az együttnevelés elfogadását akadályozó tényezők közül fontosnak tartom kiemelni a pedagógusok attitűdjében rejlő problémákat. Az interjúk elemzése során azt tapasztaltam, hogy az együttneveléssel kapcsolatban elsősorban a kognitív elemeket tartalmazó nézeteik, míg a fogyatékos tanulókkal kapcsolatban inkább az affektív elemeket hordozó attitűdjük határozta meg véleményüket. *A pedagógusok, amikor az együttnevelés vállalásáról döntenek, a fogyatékos tanulók között különbséget tesznek*

elsősorban a fogyatékoság típusa és másodsorban annak súlyossága alapján. Azt, hogy a pedagógusok milyen mértékben hajlanak arra, hogy a fogyatékos tanulókat „címkézzék”, ill. averziót tápláljanak velük szemben, elsősorban az határozza meg, hogy ők maguk milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, ill. milyen értékeket és normákat tekintenek a magukénak. Azt pedig, hogy a különböző társas kapcsolatokban milyen mértékben hajlandóak elfogadni a fogyatékos tanulókat, elsősorban attól függ, hogy milyen kép alakult ki bennük az adott fogyatékoságról. Az interjúkból az tűnt ki, hogy nézeteik téves elemeket, attitűdjeik pedig negatív viszonyulásokat tartalmaznak az egyes fogyatékoságokkal kapcsolatban, s ezek sajnos tovább erősítik az előítéletes magatartást és gondolkodásmódot. Ugyanakkor *pozitív elmozdulást tapasztaltam az értelmi fogyatékos tanulók elfogadásával kapcsolatban*, melynek hátterében a megkérdezett pedagógusok értelmi fogyatékos tanulók oktatásával kapcsolatos kedvező tapasztalatai állnak. Mindezek megerősítettek abban, hogy az együttnevelésről és a fogyatékos tanulókról elsajátított ismeretek és tapasztalatok együttesen segíthetik a pedagógusokat abban, hogy pozitív hozzáállást tanúsítsanak az ép és fogyatékos tanulók együttnevelésnek kérdéseire.

- *Az együttnevelésre való nyitottságot és hajlandóságot a pedagógusok tudásán és személyiségén kívül meghatározza az, hogy milyen mértékű és milyen forrásból származó tapasztalatokkal rendelkeznek. Azok a pedagógusok, akik nem csupán elméleti ismeretekkel rendelkeznek, hanem gyakorlati tapasztalatokkal is bírnak az együttnevelésről, még a felmerülő nehézségeik ellenére is támogatják és követendőnek tartják azt. A „támogató hangúak” nem csupán a tanulók szempontjából tartják hasznosnak ezt a formát, hanem saját személyiségfejlődésük, szakmai kompetenciakörük bővülése, módszertani kultúrájuk megújulása szempontjából is. Azok a pedagógusok, akik az esetleges szakmai hiányosságaik ellenére is támogatóan nyilvánulnak meg az együttnevelés kérdéseit illetően, ezt elsősorban azzal indokolják, hogy hivatásnak tartják a pedagógus pályát. Olyan hivatásnak, ahol a felmerülő problémák és az ebből adódó többletmunka ellenére is, a kihívásoknak való megfelelés feletti öröm és a társadalmi szemléletformálás lehetősége elégedetté teszi őket.*
- *Az együttnevelés ellen megnyilvánuló pedagógusok szerepüket csupán az oktatásra, a tudás átadására szűkítik le, ugyanakkor – felhalmozott szakmai tapasztalataikra hivatkozva - módszertani kultúrájuk fejlesztését sem tartják fontosnak. Szakmai kompetenciahatáraikat félreértelmezik, ezzel a gyógypedagógusokra hárítják a sajátos nevelési igényű tanulókkal való foglalkozás minden feladatát. Azok a pedagógusok, akik az együttnevelést nem tartják semmilyen formában megvalósíthatónak, még nem tudják teljesen elfogadni azt, hogy a megváltozott társadalmi*

igények és tanítási-nevelési célok miatt gondolkodásmódjukban is változásra lenne szükség. Sok esetben mereven ragaszkodnak a hagyományokhoz, ami esetükben a szegregált oktatást jelenti. Az együttnevelés sikerességét a jogi, tárgyi és személyi feltételek meglétén túl a pedagógusok hozzáállása jelentősen befolyásolja.

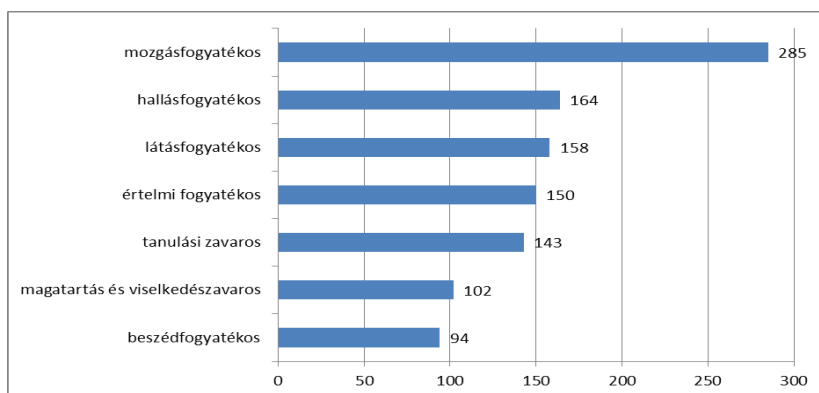
- A kutatás eredményei között említésre méltónak tartom azoknak a pedagógusoknak a véleményét, akik nem szaktárgyat tanítanak, hanem elsősorban nevelési feladatokat látnak el a közoktatás valamely szintjén. Az együttnevelésről való véleményük és ezen a téren szerzett tapasztalataik egyértelműen kedvezőek, legyenek akár napközis nevelők, kollégiumi nevelőtanárok, vagy valamilyen művészeti ágban oktató szakemberek.
- Az együttnevelés megvalósulási formáit tekintve, *a pedagógusok első sorban a teljes integráció mellett foglalnak állást.* Ugyanakkor fontosnak tartják a megfelelő feltételek meglétét, kiemelve az ideális osztálylétszámot és a szakember ellátottságot. Ilyen körülmények között nem látják akadályát annak, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekek az oktatás teljes időtartamában együtt legyenek speciális segítséget nem igénylő társaikkal. A részleges integráció valamely változatának támogatásának háttérben részben szakmai bizonytalanságuk, részben a megnövekedett terheléstől való félelmük áll. Úgy gondolják, ezek a formák átmenetet képezhetnek a szegregált és integrált oktatás között, ami „hozzászoktatja” a szereplőket is a helyzethez. Hangot adnak egyben annak a félelmüknek is, hogy a többségi iskolában működő speciális csoportok a legalizált szegregációt is jelenthetik, amit ők maguk sem helyeselnek.
- Azok a pedagógusok, akik rendelkeznek már tapasztalatokkal az együttnevelés terén, sokkal támogatóbban nyilatkoznak erről. Kedvezőnek tartom a kutatásnak azt az eredményét, hogy az elméleti képzettséggel igen, de gyakorlati tapasztalatokkal még nem rendelkező pedagógusok is nyitottnak mutatkoznak az együttnevelés irányába. Mindez abban erősít meg, hogy a képzés is kedvezően alakíthatja a pedagógusok szemléletét az együttnevelés témakörében.

Tanulmányom további részében bővebben a kutatásnak két területét kívánom bemutatni:

- Az egyik kérdéskör az, amelyben azt vizsgáltam, hogy a pedagógusok körében az együttnevelésre való hajlandóságot befolyásolja-e a fogyatékos típusa?
- A másik, amelyben a pedagógusok az ép és fogyatékos tanulók együttnevelésével kapcsolatos tapasztalataikról vallanak.

Az interjúk során képet szerettem volna kapni arról is, hogy a pedagógusok körében az együttnevelésre való hajlandóságot mennyire befolyásolja a fogyatékos típusa. Ennek eredménye szerint, - más kutatásokhoz hasonlóan - a nyi-

latkozók elsősorban a mozgásfogyatékos gyermekek oktatására vállalkoznak, ezt követik a hallás- és látásfogyatékos tanulók. (1. ábra)

1. ábra: A fogyatékoság típusa szerinti választás – elfogadás (n=430)

Megvizsgáltam azt is, hogy van-e összefüggés az egyes fogyatékosági típusok felvállalása vagy elutasítása és aközött, hogy a válaszadó a közoktatás melyik szintjén oktat.

A megnevezett fogyatékoságok és a pedagógusok végzettsége között a következő összefüggéseket találtam: A leginkább felvállalt mozgásfogyatékoság és a pedagógusok végzettsége között szignifikáns összefüggés nem mutatkozott, de kiemelésre érdemes, hogy legmagasabb arányban az egyetemet végzett tanárok (n=64) között fordult elő ennek a fogyatékoságnak a megnevezése, miszerint 74,3%-uk vállalna mozgásfogyatékos tanulót. A főiskolát végzett tanárok és tanítók körében a mintában jelentős eltérést nem tapasztaltam, a tanárok (n=169) 64,5%-a, a tanítói végzettségűek (n=124) 63,7%-a nevezte meg számára problémát nem okozó fogyatékoságnak a mozgásfogyatékoságot.

Fentiekhez hasonló eredményt kaptam a látás- és hallásfogyatékos tanulók felvállalása esetében is.

Ettől eltérő, erősen szignifikáns összefüggést ($p < 0,001$) tapasztaltam az értelmi fogyatékos tanulók vállalása és a pedagógusok végzettsége terén. Irányukba a legnagyobb hajlandóságot a tanító (37,1%), őket követően az általános iskolai tanár (28,4%), majd a középiskolai tanár végzettségűek (20,3%) mutatták.

Viselkedés- és magatartászavaros, valamint tanulási zavaros tanulókkal legszívesebben a tanító végzettséggel rendelkezők foglalkoznának (23,4%), és legkevésbé a főiskolát végzett tanárok (20,1%), ezzel közel azonos arányban az egyetemet végzett tanárok 21,6%-a jelölte meg, hogy vállalná a magatartászavaros tanulók tanítását is. A beszédfogyatékos tanulók felvállalásáról elsősorban a tanító végzettségűek nyilatkoztak elfogadóan (27,4%), a főiskolát végzett taná-

rok 20,3%-a, az egyetemet végzett tanároknak pedig 19,4%-a vállalná oktató-sukat.

Az értelmi fogyatékos tanulók felvállalása a mintában kedvező arányban jelent meg. A megkérdezett pedagógusok olyan magyarázatot adtak erre, ami azt is jelezte számomra, hogy készek arra, hogy az érintett tanulókról kialakult negatív beidegződéseken is változtassanak. Többségük már rendelkezett tapasztalattal oktatásuk terén, s ezek egyértelműen pozitív jellegűek. Említést tettek arról is, hogy nem csupán a többi tanuló számára voltak fejlesztő hatással, hanem a pedagógus számára is szakmai sikerek forrásai voltak.

Talán az enyhén értelmi fogyatékos gyerekeket, mert szeretnék nekik esélyt adni, hogy valahogy boldogulni lássam őket az életben. Ők nem sokban különböznek szerintem ép társaiktól, csak talán kicsit lassabbak. (190)

Az enyhe értelmi fogyatékossgal rendelkező gyermeket. Mivel nála el lehet érni pozitív eredményeket. (138)

Nem hiszem, hogy ezek a gyerekek lelkileg sérültek, vagy legalábbis nem olyan mértékben, mint ahogy ezt az egészséges emberek gondolják róluk, hanem éppen csak szeretetesebbek, törődésigényesebbek. (290)

Enyhén értelmi fogyatékoszt igen, mert jobb velük dolgozni, nagy szívük van és tudásvagyuk. (76)

A nyilatkozók között jelentős számban voltak olyanok, akik nem tettek különbséget az együttnevelés vállalásakor a fogyatékosok típusa között. Véleményük szerint „így kerek a világ”, ahol a pedagógus hivatástudatból sem tehet különbséget ezen a téren tanítványai között.

Bármelyik fogyatékosági típusból vállalnék tanulót, mert mindegyik EMBER. Lényeg az elfogadás. (82)

Azok a gyerekek, akik bizonyos területeken fogyatékosok, illetve akadályozottak, érzékenyebbek, de érzelmileg sokkal gazdagabbak. Számukra így kerek a világ. Ha befogadjuk őket és segítjük, csodákra képesek az élet minden területén. (430)

De tulajdonképpen bármilyet, hisz tulajdonképpen a lelki kapcsolaton áll vagy bukik az egész. Lehet vak, siket, egészséges, ha a biztonságot érzi, az a gyerek olyan, mint a többi. (399)

Az együttnevelést, mint szakmai kihívást is említették a megkérdezettek. Az interjúalanyok úgy érezték, hogy az együttnevelés ideológiájával egyetértve, szívesen kipróbálnák magukat bármelyik fogyatékossgal élő gyermek oktatása terén. Nyilatkoztak arról is, hogy a feladatot nem elsősorban egy előttük álló nehézségként, hanem inkább gazdagodásként élték meg.

Azt hiszem bármelyik csoport, számomra az új feladatok, szakmai kihívást jelentenek. (430)

Hát én bármilyen fogyatékos gyereket felvállalnék az osztályomban, de leginkább csak emberségből. Szakmai oldalon biztosan hiányosságaim lennének, de azt gondolom, hogy ebben az esetben becsülettel felkészülnék erre is. (175)

Mint testnevelő nem támasztok olyan elvárásokat, hogy mozgássérült ne legyen, mert az nem képes sportolni. Dehogynem, csak meg kell találni a módját! Ennél nagyobb problémákat is áthidaltunk már! (418)

Igazából nincs olyan gyerek, akivel nem foglalkoznék szívesen. Az a véleményem, hogy megfelelő módszerrel mindenkiből ki lehet hozni a tőle telhető legjobbat. A módszert pedig csak el kell sajátítani. Persze időt és energiát kell befektetni, hogy utána járjunk, esetleg hospitálni járjunk olyan intézménybe, ahonnan segítséget kaphatunk. (406)

A pedagógusok együttnevelés terén szerzett pozitív tapasztalatait az alábbi kategóriákba rendeztem:

- Az együttnevelés során a pedagógus azt tapasztalta, hogy a fogyatékos tanulóval való foglalkozás nem volt olyan megterhelő számára, mint amire előzetesen számított.

A fogyatékos vagy sérült gyerekek jobban, könnyebben haladnak, nem észleltem akkora különbséget fejlődésükben és teljesítményükben társaikhoz képest. A gyerekek is elfogadták, sikerült elérni, hogy ők segítettek osztálytársukat munkájában. (131)

Tanítottam már ilyen gyerekeket, (mozgássérült) és azt tapasztaltam, hogy remekül beilleszkedtek az osztályba, a többiek is abszolút elfogadóak voltak velük, soha nem hallottam, hogy gúnyolták volna őket. Igazából nem is éreztem, hogy olyan más volna velük foglalkozni. Közénk tartoztak és kész. (348)

Az iskolánkban van egy beszéd fogyatékos gyermek. Teljes mértékben elfogadta az osztály, mert jó képességű, határozott. Egy "igen" és egy "nem" kiejtése is komoly feladat a számára. A pedagógus és a gyerekek hamar rájöttek, hogy hogyan kell vele dolgozni, hogyan válik teljes értékű osztálytárrá. Én őt zongorázni tanítottam. A beszéd mellett a manuális tevékenységek is komoly problémát jelentettek számára. Vért izzadva hoztuk össze a jobb és a bal kéz játékát, nagyon egyszerű daraboknál is. Minden eredményért sokat dolgozott, rengeteget gyakorolt, nagyon akart. Sokat kellett dicsérni, nagyon sok türelem kellett hozzá. De minden apró kis eredmény hatalmas siker volt számára, s én is úgy érzem, hogy megérte vele dolgozni. (179)

- Az együttnevelés során a pedagógus azt tapasztalta, hogy a fogyatékos tanulók pozitív tulajdonságaikkal kitűntek társaik közül, s ezt példaként tudta az ép társak elé állítani.

A sérült gyerekekben általában van akarás, küzdés azért, hogy beilleszkedjen, elfogadtassa magát, megküzdjön a fogyatékből eredő hátrányával. (...) Nekem az a véleményem ehhez az egészhez, hogy egy fogyatékos gyerekkel könnyebb dolgozni, mert ott az akarat meghatározó... (212)

Most is van egy súlyos izomsorvadásos tanulóm, akinek akaraterejét sokszor megcsodálom, és csak kiemelni tudom egészséges társai elé ilyenkor. (115)

A mozgásfogyatékos tanulók segítséget igényelnek mind a tanítóktól, mind a társaiktól, de ők a nevelés és tanulás terén, sokszor talán pont a fogyatékkal élő emberek bizonyítási vágyának köszönhetően, sokkal kitartóbbak és szorgalmasabbak a hasonló korú társaiknál. (155)

De aztán kiderült, hogy nem kell őt óvni, mert kiáll magáért. De a lényeg az, hogy akkora poénjai vannak, hogy sokszor az egész osztály azon nevet. Ha nem lenne ott a laptopja, a kutya nem venné észre, hogy van köztük egy vak gyerek. De a gép meg pötyög. Ugyanúgy felel, játszik, mint a többi. Hát nem ez lenne a normális? (202)

- Az együttnevelés során a pedagógus azt tapasztalta, hogy a befogadó társak több területen fejlődtek, érzelmileg gazdagodtak az együttnevelésből adódó helyzetekben.

Tanítottam már olyan osztályban, ahol komolyan sérült - jobb oldalára béna - kislány járt. Nagyon szerettük, a gyerekek istápolták, és teljesen természetes volt, hogy köztünk van. Én csak épültem attól, ahogy mindent mosollyal fogadott....Az előbb említett kislány például az osztály által előadott színdarabban is szerepelt. Minden próbán ott volt, és csak úgy ragyogott a boldogságtól. A többiek tanulják meg már gyermekkorban, hogy a sérült gyerekek ugyanolyan értékesek, mint mindenki más. (305)

Arról is meséltek, hogy az osztálytársak hogyan fogadták sajátos nevelési igényű társaikat. Elmondásuk szerint, a befogadó osztályok tanulóinak nem csupán az egyéni tulajdonságai alakultak kedvezően, hanem a közösség fejlődése szempontjából is pozitív jelenségeket tapasztaltak..

Nagyon szép példája ennek az iskolánkba járó vak kislány, aki a normál tanórák után zongoraoktatásra jár és a tánccsoportunk aktív tagjává igyekszik válni. A gyermekek türelmesek vele és szí-

vesen kívárvják, hogy megtanulja a lépéseket és gyakorolnak vele még a szünetekben is. (313)

A tapasztalataim jók. Ezek a gyerekek, akik együtt élnek, idejük nagy részét együtt töltik egy sérült gyerekkel, jobban odafigyelnek a "más" emberekre, toleránsabbak társaiknál, és felnőttként is elfogadóbbak lesznek. (349)

Ezek a gyerekek elsős koruktól megismerkedtek a fogyatékkal élő társaikkal. Szociálisan fejlettebbek, elfogadóbbak, toleránsabbak voltak egymással is. (153)

A tapasztalatom az volt, hogy a gyerekek kezdetben idegenkedtek tőle, nevetgéltek rajta, de 2-3 hónap múlva teljesen befogadták és elfogadták. A tréfák, huncutságok, melyek a viselkedésére irányultak megmaradtak, vagy gyakoriak, de nem bántóak. Természetes színfoltja a csoportnak. (372)

- Az együttnevelés során a pedagógus azt tapasztalta, hogy a fogyatékos tanulók fejlődésére kedvezően hatott az együttnevelés.

Igen, mint már említettem én is tanítottam ilyen gyermekeket, ők értelmileg voltak sérültek, náluk jól bevált ez a módszer, megfelelően fejlődtek, sőt, némely dologban, a vártnál is jobban. De ami a legfontosabb volt, hogy jókedvűek, kiegyensúlyozottak voltak, szívesen jártak iskolába, mivel társaik örömmel játszottak, foglalkoztak velük, és segítették őket. (137)

Nálunk ez úgy működik, hogy heti háromszor 20 percet fejlesztünk egy fogyatékos gyereket és sokszor, többet tudnak évvégére, mint azok a gyerekek, akik csak a hagyományos foglalkozáson vesznek részt, mert ott nincs idő a részterületeket olyan mélységében átvenni, mint velük. (409)

- Az együttnevelés során a pedagógus azt tapasztalta, hogy nem csupán szakmai téren, hanem érzelmi is gazdagodott.

Hallássérült tanulóm is volt már. Arra kellett csak figyelnem, hogy bár használt hallókészüléket, mindig vele szemben, jól artikuláltan beszéljek hozzá. Ez csak jobb tanítóvá tett. Szebben kezdtem beszélni és figyelmesebb lettem úgy érzem. (155)

De a sikerélmény nyújtotta boldogság a tanárnak, diáknak egyaránt üdítő és felemelő, amely kihát egész napjára, életére. (390)

Igen, tanítottam vakot, egy nagyon okos vak kislányt. Szerintem nehéz volt. Meggyőződésem, hogy az édesanyja nélkül nem is sikerült volna. Oroszt tanítottam neki, a tankönyvet otthon az édesanyja felolvasta, a kislány Braille-írással leírta, és az órán az olvasásban is így részt tudott venni. A dolgozatait is így írta, beszédtem tőle, és kiosztáskor először ő kapta meg, felolvasta, én leosztályoztam, majd kiosztottam a többieknek.

Érettségizni úgy tudott, hogy az iskola kapott kölcsön egy beszélő számítógépet. Lelkileg még nehezebb volt, nem is gondoltam, hogy ilyen sokszor használok óra közben nézésre, látásra vonatkozó kifejezéseket, és minden videós, vagy látnivaló szemléltetéskor kényelmetlenül éreztem magam. Nevelési szempontból persze szuper volt, az osztályközösség remekül alakult. (96)

Pályafutásom alatt volt egy látássérült és mozgássérült kisfiú, aki középiskolában került hozzám 7 évesen. Nagy kihívás volt számomra, de a csoporttársak hamar elfogadták, segítettek, örömmel várták minden nap. Számomra azért volt ez nehéz, mert teljesen másként kellett vele foglalkozni, beszélgetni, mint társaival. (426)

Nálunk minden osztályban van ilyen gyerek. Nem lehet kikerülni, s véleményem szerint nem is kell, mert ez egy szeretetteljes munkakör. Sokszor ezek a gyerekek figyelmesebbek, mint a többi gyerek. (...) Érdekes terület, nagy odafigyelést jelent, új terület, először izgalommal töltött el és némi aggállal, de később örömteli helyzetté vált. Eleinte féltem a feladattól, de ma már szívesen csinálom. Gyűjtőmunkát kellett végezni, utána kellett olvasnom, legalább a tudásom is bővült. (207)

Voltak jó és rossz időszakok is, de azt soha nem fogom elfelejteni, ahogy az a kislány (értelmi fogyatékos) nézett rám, mert olyan hálás szemeket sem elmondani, sem leírni nem lehet, amilyenek annak a gyerekeknek voltak. (286)

Hasznosnak tartom az integrációt. Meglátásom szerint a sérült gyermekek érzelmileg jobban kötődnek a felnőtthöz. A tanításban az a gyönyörű, amikor csillogó szemek szegeződnek rám. Én ezt szerettem volna mondani az egész témához. (229)

A kutatásban részt vevő pedagógusok egy része teljesen természetes élethelyzetnek tartotta azt, ha ép és fogyatékos gyermekek ugyanabban az iskolában tanulnak.

Az én véleményem az, hogy ennek így kell történnie. Integrálni kell, mert csak így tudjuk felnevelni a következő generációt a társadalomnak. (...) Sokkal nagyobb esélye van az életben annak a fogyatékos gyerekeknek, aki már akkor együtt töltötte napjait, együtt tanult a többiekkel, amikor még jól lehet őket gyúrni, formálni. Annak a „normál” gyerekeknek sem mindegy, hogy milyen empatisz készsége fejlődik ki. Felnőttként is másképp fognak egymáshoz állni. Nagy szavak? Így kéne lennie! (202)

Azért jó, ha együtt neveljük az iskolában a gyerekeket, mert változik a szemlélet, természetesen irányítjuk, hogy változzon a szemlélet, hogy el tudják fogadni, aztán majd hazaviszik a gyerekek ezt a szemléletet is. Tu-

lajdonképpen az egész társadalmat tudjuk a gyereken, szülőn keresztül befolyásolni. (428)

Akadnak olyan pedagógusok is, akik főként vallási meggyőződésből támogatják az integrációt.

Valóban támogatom, s nem csak azért, mert a mi hitünk szerint Isten előtt mindenki egyenlő. Mindkét csoportnak ugyanakkor meg kell szoknia, illetve tanulnia, hogy nem vagyunk egyformák. (172)

Összegzés

A tanulmány egy olyan kutatásba ad betekintést, amely félig strukturált interjúk elemzése által mutatja be a közoktatás különböző területein dolgozó pedagógusok együttnevelésről alkotott véleményének jellemzőit. Az interjúk egyik fontos tanulsága az, hogy a pedagógusok képzetlenségükre hivatkozva még mindig elég távolságtartóan viselkednek az együttnevelés irányában. Amennyiben összehasonlításokat teszünk korábbi vizsgálataink eredményeivel (Jászi, 2002; Jászi-Keller, 2006) megállapítható, hogy hozzáállásuk azonban kedvező irányban jelentősen változott. Írásomban kiemelten az interjúknak azokat a területeit elemeztem, ahol a pedagógusok az együttneveléshez kapcsolódó szemléletmódjuk változásáról vallottak, vívódásokkal terhes sikereikről beszéltek. A negatív tapasztalatok és a még megoldásra váró területek ismertetése helyett a tanulmány azokat a kérdésköröket mutatta be, ahol a megkérdezettek arról vallottak, hogy az ép és fogyatékos gyermekek együttnevelését szakmai gazdagodásként élték meg. A tanulmány címét adó idézet egy 49 éves tanítónőtől származik, aki értelmi fogyatékos tanulók együttnevelése terén szerzett tapasztalatait és pedagógusi hitvallását is megosztotta a vele készült interjúban.

Szeretem a munkámat, és szeretem a gyerekeket... bármilyenek is. Az integráltan oktatott gyerek olyan, mint egy gyöngyszem az ékszerdobozban. (146)

Irodalom

Alt Petronella (2008): *Differenciálás, egyensúly. A mozgássérült személyek iskolai és társadalmi integrációjáról*. In: Bánfalvy Csaba (2008, szerk.): *Az integrációs cunami – Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról*. ELTE, Eötvös Kiadó Budapest. 131–153.

Balázs János – Bass László (2005): „*Gyógypedagógus pályatükör*”. *A gyógypedagógusok pályautója és társadalmi helyzete*. Szociális Munka 2005. 3., 3–17.

- Brooks, Karen K. (2006): *Changes in Preservice Teachers' Observations of Middle Georgia Schools and Teacher Practice in the Inclusion of Students with Disabilities from 1998 to 2006*.
- Csányi Yvonne (2001): *Különtámogatás: szegregáltan vagy integráltan. Trendek külföldön és Magyarországon*. *Educatio*, 2001/2. 232–373.
- Csányi Yvonne (2007): *Helyi adatgyűjtés a sajátos nevelési igényű gyermekek körében egy OECD-projekt keretében*. *Új Pedagógiai Szemle* 2007. 7. szám
- Farkasné Kristóf Zsuzsanna (2006): *Az inkluzív iskola a „kéttanáros modell vetületében” iskolaotthonos szervezeti formában*. *Fejlesztő Pedagógia*, 17. évf., 2006/3-4. 71–74.
- Fatalin Andrea: *A sajátos nevelési igényű gyermekek integrált neveléséről – szülőknek*. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=egyuttneveles-Fatalin-Szulo>
- Fischer Gabriella (2009): *Az integrációval kapcsolatos attitűdök kutatása*. *Gyógypedagógiai Szemle*, 4. sz. 32–46.
- Gergely András (2004): *Az integráció gyakorlata egy többségi középiskolában*. *Gyógypedagógiai Szemle*, XXXII. évf., 4. sz. 272–276.
- Györkéné Mölcs Mária (2009): *Útban az inklúzió felé – A pedagógusok sajátos nevelési igényű tanulók iránti attitűdjei egy szombathelyi iskolában*. *Fejlesztő Pedagógia*, 2009. 3. szám. 38–43.
- Halász Gábor – Lannert Judit (2003, szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest Országos Közoktatási Intézet
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Uxccw0hlG4QJ:www.ed.wright.edu/~prenick/Winter_Spring_08/KarenBrooks_Final.doc+Karen+K.+Brooks:+Changes+in+Preservice+Teachers%E2%80%99+Observations+of+Middle+Georgia+Schools&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=BefogadoIsk-Egyuttneveles>
- Kalyva, E., Gojkovic, D. és Tsakiris, V. (2007): *Serbian teachers' attitudes towards inclusion*. *International Journal of Special Education*, 3. 30–35.
- Katz, J. és Miranda, P. (2002): *Including Students with developmental disabilities in general education classrooms: Social benefits*. *International Journal of Special Education*. 17. 2. 25–35.
- Kőpatakiné Mészáros Mária – Mayer József – Singer Péter (2007, szerk.): *Akadémián. Sajátos nevelési igényű tanulók a középfokú iskolákban*. SuliNova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht., Budapest
- Kőpatakiné Mészáros Mária (2009, szerk.): *Együttnevelés határon innen és túl. Kutatási eredmények a sajátos nevelési igényű tanulók inklúzióját támogató hazai szakmai szervezetekről, kitekintéssel az aktuális nemzetközi projektekre*. OFI, Budapest

- Kőpatakiné Mészáros Mária (2007): *Az együttnevelés magyarországi gyakorlata – A nemzetközi együttműködés első tapasztalatai.*
- Majoros Alíz Edit (2009): *Semmirekellők, naplopók... avagy az iskolai integráció egy dél-magyarországi kistérségben.* Gyógypedagógiai Szemle 2009. 4. sz.
- Metzger Balázs (2004): *A sajátos nevelési igényű gyermekek integrált neveléséről – fenntartó önkormányzatoknak.*
<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=egyuttneveles-Metzger-Fenntarto.html>
- Némethné Tóth Ágnes – Golecz Andrea – Györkéné Mölcs Mária – Tóth Katalin – Tulok Szilvia – Tüske Adél (2008): *Inklúzió – ahogy mi csináljuk.* Fejlesztő Pedagógia, 19. évf., 2008/3. 17–31.
- Némethné Tóth Ágnes (2007): *A tanárjelöltek inkluzív szemlélete.*
http://www.mentorkonyvesbolt.hu/readarticle.php?article_id=7
- Némethné Tóth Ágnes (2009): *Tanári attitűdök és inkluzív nevelés.* Magyar Pedagógia, 109. évf. 2. szám. 105–120.
- Nuszplné Vágvölgyi Ágnes (2010): *Fogadni vagy befogadni? Együttnevelési lehetőségek vizsgálata két intézmény összehasonlításán keresztül.* Fejlesztő Pedagógia, 21. évf. 2010/1. 4–20.
- Papp Gabriella (2004): *Tanulásban akadályozott gyermekek a többségi általános iskolában.* Comenius Bt., Pécs
- Perlusz Andrea (2008): *Látássérültek iskoláztatása és társadalmi integrációja.* In: Bánfalvy Csaba (2008, szerk.): *Az integrációs cunami – Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról.* ELTE, Eötvös Kiadó Budapest. 113–129.
- Réthy Endréné (2002): *A speciális szükségletű gyermekek nevelése, oktatása Európában.* Magyar Pedagógia, 102. 3. sz. 281–300.
- Réti Csilla – Csányi Yvonne (1997): *Gyakorló pedagógusok és leendő tanítók attitűdjeinek felmérése az integráció témájában.* Gyógypedagógiai Szemle, 26. 2. sz. 81–89.
- Salné Lengyel Mária – Kőpatakiné Mészáros Mária (2001): *Az együttnevelés jelenlegi helyzete Egy OKI- kutatás tapasztalatai.*
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=sajatos-Sal-egyuttneveles>
- Schüttler Vera (2004, szerk.): *Az inkluzív oktatás fenntartása: a speciális oktatást igénylő gyermekek bevonása a többségi iskolákba.* OECD tanulmányok magyarul. 1999.
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=oece-Schuttler-Inkluziv>
- Somorjai Ágnes (2008): *Integráltan és szeparáltan tanuló vak fiatalok.* In: Bánfalvy Csaba (2008, szerk.): *Az integrációs cunami – Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról.* ELTE, Eötvös Kiadó Budapest. 77–112.
- Takács István (2008): *Fogyatékos hallgatók az ELTE Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Karán.* In: Bánfalvy Csaba (2008, szerk.): *Az integráció*

ciós cunami – Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról. ELTE, Eötvös Kiadó Budapest. 155–184.

Valeo, Angela: *Inclusive Education Support Systems: Teacher and Administrator Views.* International Journal of Special Education, Vol. 23, No. 2. (0 2008), pp. 8-16.

Vargáné Mező Lilla (2005): *Sajátos nevelési igényű tanulók együttneveléséről pedagógusoknak, intézményvezetőknek.*

<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=egyuttnevel-es-vargane-pedagogus.html>

Vargáné Mező Lilla (2006, szerk.): *Inkluzív nevelés - Az integrált oktatásjogi háttere.* SuliNova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus – továbbképzési Kht., Budapest

(1) *Az együttnevelés gyakorlata az alsó középfokú oktatásban. Összefoglaló jelentés 2005.* European Agency for Development in Special Needs Education. www.european-agency.org

(2) *Az együttnevelés gyakorlata. Összefoglaló jelentés 2003.* European Agency for Development in Special Needs Education. www.european-agency.org

(3) *Sajátos Nevelési Igényű Tanulók Oktatása Európában. Iskolai ellátás az alapfokú oktatást követően.* Második kötet. Tematikus kiadvány. European Agency for Development in Special Needs Education 2006.

www.european-agency.org